

ԵՂԻԱ ՏԵՄԻՐԾԻՊԱՇՅԱՆ. ԲԱԶՄԱՎԱՍՏԱԿ
ԳՐՈՂՆ ՈՒ ՄՏԱՎՈՐԱԿԱՆԸ*

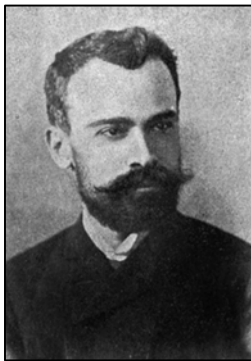
ՊԵՏՐՈՍ ԴԵՄԻՐՃՅԱՆ

<https://doi.org/10.52853/01350536-2021.2-31>

Բանալի բառեր՝ Ե. Տեմիրճիպաշյան, հրապարակագիր, իմաստասեր, մանկավարժ, խմբագիր, «Երկրագունտ», «Գրական և իմաստասիրական շարժում», նորարար:

Նախաբան

Գրող, հրապարակագիր, իմաստասեր, մանկավարժ, խմբագիր Եղիա Տեմիրճիպաշյանն առանձնահատուկ տեղ է գրավում հայ գրականության պատմության և, մասնավորապես, XIX դարի վերջին քառորդի ազգային-հասարակական, կրթական-մշակութային զարգացման մեջ:

Ե. Տեմիրճիպաշյանը ծնվել է 1851 թ. մայիսի 8-ին Կ. Պոլսի Հասգյուղ թաղամասում, Երեանից Թիֆլիս, ապա նաև Կ. Պոլիս տեղափոխված ազնվատոհմիկ Տեմիրճիպաշյանների ընտանիքում: «Մասնական պատմություն հայ մեծատուններու (1400-ից 1900)» աշխատության մեջ գրող, պատմաբան Հարություն Մրմրյանը գրում է, թե այդ «գերդաստանին աչքի զարնող նկարագիրն եղած է խնդակից անձնաւորութիւն և խոր ու վեհանձն անկեղծութիւն, որուն քանիցս

փորձերը տուաւ Եղիա Տեմիրճիպաշեան գրագէտն ալ ...»: Սովորել է ծննդավայրի համբավավոր Ներսիսյան, ապա նաև Նուպար-Շահնազարյան վարժարաններում, աշակերտել ժամանակի նշանավոր գրող ու մանկավարժ Թովմաս Թերզյանին: 1874–1876 թթ. ուսանել է Մարսելի Առևտրական բարձրագույն վարժարանում, ծանոթացել ժամանակի եվրոպական գրական-գիտական մտքի նորություններին, շփումներ ունեցել Ֆրանսիայի մի շարք նշանավոր դեմքերի, մասնավորապես՝ Վիկտոր Հյուգոյի հետ: 70-ական թվականներին և 80-ականի սկզբին պետական պաշտոններ է վարել, զբաղվել

* Ներկայացվել է 13. V. 2021 թ., գրախոսվել է 26. V. 2021 թ., ընդունվել է տպագրության 15. VI. 2021 թ.:

¹ Յ. Գ. Մ. Մասնական պատմություն հայ մեծատուններու (1400-ից 1900), Կ. Պոլիս, 1910, էջ 147:

ազգային-քաղաքական գործունեությամբ. Նուպար-Շահնազարյան վարժարանն ավարտելուց շատ չանցած՝ 1870 թ., նշանակվել է Բ. Դրան տպագրության դիվանի անդամ, ապա նաև Հանրագուտ շինությանը նախարարության վարչական ժողովի քարտուղար, իսկ Մարսելից վերադառնալուց հետո՝ 1874 թ., Կրթական նախարարության թարգմանությանը դիվանի անդամ։ 70-ական թթ. վերջերին Ե. Տեմիրճիպաշյանը նաև թաղական է ընտրվել Պեշիկթաշ թաղամասից, 1880-ին՝ Ազգային ժողովի երեսփոխան՝ Սթենիա-Ենիքոյ միացյալ թաղերից։ Այնուամենայնիվ, չատ կարճ ժամանակում ըմբռնելով իր բուն կոչումը՝ հրաժարվել է հարակից բոլոր զբաղումներից՝ համոզված, որ «իրեն համար չէր բնաւ» պաշտոնյայի «միօրինակ ու չափուած կեանքը»²։ Բնորոշ է հատկապես երեսփոխանությունից հրաժարման պատմությունը. Կ. Պոլսի Ներսես Վարժապետյան պատրիարքի հրաժարեցման խնդրի շուրջ քննարկման ժամանակ, հակադրվելով մեծամասնության կարծիքին, Ե. Տեմիրճիպաշյանը ցանկացել է ելույթ ունենալ ի նպաստ Ն. Վարժապետյանի, որի անձն ու ազգաշահ գործունեությունը բարձր էր գնահատում, բայց նրան ձայն չեն տվել։ Եվ նա, ի նշան բողոքի այդ անարդարության դեմ, տվել է իր հրաժարականը։ «Մասին»-ում հրապարակած բողոքագրում հիմնավորվելով իր վարմունքը՝ Եղիան գրում է. «Ձր կրնալով հանդարտ խղճով մասնակցիլ աշխատանաց Երեսփոխ. ժողովի մը ուր արտաքոյ կարգի կարեւորութիւն ունեցող խնդրոյ մը մէջ ամէն երեսփոխան իրաւունք չունի գէթ անգամ մը իր կարծիքն յայտնելու բանաւոր կերպով (խօսքով), կը ծանուցանեմ թէ առաջին ներկայութիւնս Ազգ. Երեսփ. ժողովոյ մէջ պիտ' ըլլայ վերջինս»³։

Այնուհետև Ե. Տեմիրճիպաշյանն ամբողջովին նվիրվում է մանկավարժական, խմբագրական ու ստեղծագործական աշխատանքին՝ այդ բոլոր ոլորտներում էլ հասնելով մեծ համբավի։ Նրա գրչի տակից ելած ամեն մի տող փնտրված էր։ XIX դարի 80-ական թվականներին Տեմիրճիպաշյանի խմբագրած «Գրական-իմաստասիրական շարժում», «Երկրագունտ» հանդեսները ժամանակի գրական-իմաստասիրական-մշակութային ուշագրավ երևույթներից էին, որոնց էջերում, մեկ տասնյակից ավելի մականուններով ու ծածկանուններով (Ե., Ե. Տ., Գրասեր Աստու, Մելանիա, Նուրանիա, Դիվանիո, Ճին Հակոբ, Մշակ և այլն), հրապարակել է իր՝ արձակ, չափածո ու տարբեր հիմնախնդիրներին նվիրված գիտաիմաստասիրական, հրապարակագրական գործերը։

Ինչ վերաբերում է մանկավարժական գործունեությանը, ապա 90-ական թվականներին Ազգային կեդրոնական և այլ վարժարաններում դասավանդել է գրականություն ու գրականության պատմություն, իր նախաձեռնությամբ սկզբնավորված գեղեցկագիտություն, իմաստասիրություն, մանկավարժություն, իսկ իրեն անգործության մեջ մեղադրող «անձկամիտներուն ի պատասխան» հիշեցնում էր, թե «Կեդրոնական վարժարանի մէջ առաջին անգամ ծափահարուող դասախոսն ես եղա»⁴։

Ժամանակը և ազգային զարգացման հիմնախնդիրները

² Գ. Ֆէնէրճեան, Հր. Պետրոսեան. Եղիա Տեմիրճիպաշեան. — Իր կեանքը եւ իր գործը, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 17։

³ Նույն տեղում, էջ 23–24։

⁴ Ե. Տեմիրճիպաշեան. Վերլուծում. — «Մասին» (Կ. Պոլիս), 1893, թիւ 3981, էջ 139։

Ե. Տեմիրճիպաշյանին վիճակվել էր ապրել և ստեղծագործել մեր ժողովրդի համար, հիրավի, շրջադարձային պատմական ժամանակում, երբ ոչ միայն ազգային ու հասարակական կյանքը, այլև գիտական-իմաստասիրական-ստեղծագործական միտքը սրընթաց բարեփոխումների էր ենթարկվում: Սուլթանական Թուրքիայի ճնշիչ մթնոլորտում անգամ հայտնի լիարարող ոգին ջանում էր ելքեր գտնել դեպի աշխարհում ընթացող զարգացումները, առաջադիմության ակունքներն ու նորագույն ուղիները: Ահա թե ինչու, Ե. Տեմիրճիպաշյանը 1860-ին ընդունված Ազգային սահմանադրությունից առաջ եղած ժամանակը «խավարյալ», իսկ ներկան «մութ» ժամանակ է անվանում, որը պետք է լուսավորել ու բարեփոխել արդի եվրոպական մտքի նվաճումներին հասու լինելու ճանապարհով: Միաժամանակ, իր խառնվածքով ու մտածողությամբ նա աշխարհի և կյանքի էվոլյուցիոն բարեշրջային զարգացման կողմնակիցն էր, ու դա անթաքույց դրսևորվել է ինչպես արվեստին, Գեղեցիկին, այնպես էլ պատմության, գիտության, կրթության, լեզվի և այլ ոլորտների մասին գրած «Բարեշրջութիւն գեղեցիկին» («Մասիս», 1901, թիւ 11)», «Տարերք պատմութեան իմաստասիրութեան» (Կ. Պոլիս, 1891), «Խօսուրուտութեան աղջկանց դաստիարակութեան վրայ կամ Աւելին ճառը» (Կ. Պոլիս, 1890) և իր բազմաթիվ փոքր ու մեծ գործերում: Ընդ որում, ժամանակների կապի, ներքին փոխանցումների համակարգում առաջնությունը նա տալիս էր ներկա ժամանակին: Պաշտելի համարելով մաշտոցյան գրաբարը՝ Հանդես էր գալիս արդիական աշխարհաբարի կիրառման օգտին: Դա հստակորեն դրսևորվում է նաև ճշմարտության մասին իր տեսակետի շարադրման մեջ, ըստ որի, ինչպես ամեն բան, ճշմարտությունը նույնպես հարաբերական է: Այնուամենայնիվ, ըստ նրա, այն, ինչն այսօրվան ու ներկային է վերաբերում, առավել մոտ կլինի «բացարձակին՝ եթէ կայ»: Որովհետև այսօրն ու նորը նա գնահատում էր հենց այն բանի համար, որ «ունի այն ինչ որ անցեալն ունի, ինչ որ հինն ունի, եւ բան մ'աւելի ունի — ինչ որ զայն անցելոյն և ապագային կը՝գողէ»⁵:

Շատ վաղ հասակից «վարակվելով» «գարի հիվանդությամբ», սթափորեն գնահատելով կյանքի արդիական պահանջները՝ Ե. Տեմիրճիպաշյանը զգում և գիտակցում էր, որ փոխվել է ժամանակը, փոխվել է մարդը: Պայքարի թատերաբեմը դրսի աշխարհից տեղափոխվել է մարդու հոգու մեջ. «Չափահաս մարդն յոռետես եղած է. խորհուրդը կը գրավէ իր հոգին», — գրում է նա: Անցել են միջնադարյան վարդի ու բլբուլի հովվերգական ժամանակները, հիմա «... անդունդին եզրը գլխահակ՝ վայուն կ'արձակէ ... պիւլպիւլն: Եվ այդ իսկ է Լամառդինի Լճակը»⁶: Հայ իրականության մեջ ևս, թվում էր, անցել էին Ալիշանի, Պեշիկթաշյանի ազգային-հայրենասիրական ուժանդի ժամանակները: Արդեն հրապարակի վրա էր Թերզյանի և Դուրյանի՝ բանաստեղծական հոգու խորունկ ներաշխարհային բացահայտումներով հատկանշվող քնարերգությունը: Եվրոպական ու, հատկապես, ֆրանսիական ուժանդի, սենտիմենտալիզմի, ապա նաև սիմվոլիզմի գրականությունը բռնկված

⁵ Ե. Տ է մ ի ր ճ ի պ ա շ ե ա ն. Նոքա եւ ես. — Արձակ էջեր, նամակներ, քերթուածներ, Փարիզ, 1955, էջ 212:

⁶ Ե. Տ է մ ի ր ճ ի պ ա շ ե ա ն. Բարեշրջութիւն գեղեցիկին. — «Մասիս», 1901, թիւ 11, էջ 167:

էր հոգեկան պայքարի, ներքին դրամայի տենդով: Դրամայի ժանրը բացահայտում է ևս մի օրինաչափ երևույթ՝ գեղարվեստական մտածողության մեջ. «Մտածումին նափշտը կ'ըլլայ երեւակայութիւնն, որ յաւէտ հրապուրելու դերը կը կատարէ՝ այլ եւ մտածումին կը ծառայէ յաւէտ»: Ավելին՝ «մութը ճիշդ լոյսին պէս տեսանելի՝ այլ եւ ոչ նուազ իմանալի (*idéal*) հրապուրներ ունի, որոնք հոգին այլապէս կը գրաւեն քան լուսոյն հրապուրք (ընդգծումը մերն է — Պ. Դ.)»: Դարձյալ շատ դիպուկ պատկերավոր արտահայտությամբ Տեմիրճիպաշյանը ձևակերպում է, թե «Անծայրածիր ովկիանոր կը փոքրկանայ գլխոյն քով նաւաբեկեալ մարդո՛ւն, որ հոն կը սուգուի»: Բերվող օրինակները ևս բնորոշվում են ներքին խոր հակասականությամբ. «Գանկին մէջէն հրեշտակային մեղեդի կ'ընդհսուի, վհին յատակէն՝ անաստուածի աղօթք»⁷: Բնորոշ են 1878 թ. մայիսի 24-ին իր բարեկամ Մինաս Չերազին գրած նամակի տողերը՝ «Նախնի ժամանակաց արժանի մեր անքակտելի բարեկամութիւնն հանելուկ մը պէտք է թուի աշխարհի առջեւ: Տարբեր ժամանակներ կը ներկայացնենք դու եւ ես. դու՝ մեծութեան դարերու զաւակ, ես՝ անկման, այլ ճգնաժամի դարերու զաւակ. դու՝ «Պլուտարքի մարդ», ես՝ *un enfant du siècle*», այսինքն՝ դարի զավակ, որն հստակ ակնարկ էր Ալֆրեդ Մյուսէի Հայտնի վիպակի հերոսին⁸: Եվրոպական, մասնավորապէս՝ ֆրանսիական ռոմանտիզմից ու սիմվոլիզմից եկող ազդեցությամբ, սեւեռվածությունն անհատի ներաշխարհի, Տիեզերքի, Բնության հետ մարդու «թաքուն» կապերի, հավերժի ու անցողիկի, մարդկային ճակատագրի առեղծվածայնության ճանաչողությանը, լայն ասպարեզ էր բացում նաև կրոնի և գիտության, հավատի ու անհավատության խնդիրների արծարծման համար: Տեմիրճիպաշյանի պարագայում այդ ամենին գումարվում էին նաև նրա անձնական կյանքի յուրահատկությունները. «... հոգւոյս խորերէն յանգ՝ զայս դուրս եկած վաղահաս ա՛յն հայրենաբաղձութիւնն անդրագոյնին ինծի բողբոլին աշխարհի վրայ պանդուխտի կերպարանք մը տուին»⁹, — խոստովանում է նա «Հօրեղբօրը կաղանդէքը» պատմվածքում:

Նորարարը: Գրողի, ստեղծագործողի նոր տեսակը

Զուտ գրական առումով, կարող ենք ասել՝ Տեմիրճիպաշյանը իսկական նորարար էր, քանի որ մեր իրականություն բերեց գրողի, ստեղծագործողի նոր տեսակը, որը ոչ թե գրականություն էր ստեղծում, այլ գրականությունը դիտում էր իբրև իր կյանքի բնական արտահայտությունը, իր բազմակողմանի, հակասական, հարուստ ու առեղծվածային ներաշխարհի անխուսափելի դրսևորումը: Գրականությունը նրա համար մասնագիտություն չէր, ավելին՝ «... գրականութիւնն այնպիսի բան մ'է,— գրում է նա,— որուն դէմ հայհոյանք կը համարուի «մասնագիտութիւն» բառն»: Քանզի խոստովանում էր, թե գրում է «առանց զգալու, ինչպէս որ արեւը կը ծագի կամ /... / առուակը կը հոսէ ...»¹⁰: Նա համոզված էր, թե բանաստեղծները նրանք են, «որոնց թեւին

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Ե. Տ է մ ի ը ճ ի պ ա չ ե ա ն. Արձակ էջեր, նամակներ, քերթուածներ, էջ 314:

⁹ Ե. Տ է մ ի ը ճ ի պ ա չ ե ա ն. Հօրեղբօրը կաղանդէքը.— «Բիւզանդիոն» (Կ. Պոլիս), 1899, թիւ 673:

¹⁰ Ե. Տ է մ ի ը ճ ի պ ա չ ե ա ն. Վերլուծում, էջ 139:

վրայ քնար մը դրաւ երկին»¹¹: Բայց միշտ չէ, որ բանաստեղծի կյանքն անամպ է ու երջանիկ, կան ստեղծագործող անհատներ, այսպէս կոչված, նվիրյալներ կամ «կոչեցեալք», որոնց կյանքի ուղին «Գողգոթայի ճամփա» է հիշեցնում, որոնց «աշխարհ գալը տարաբախտութիւն» է, իսկ բանաստեղծ լինելը՝ «տարաբախտութիւն կրկին»¹²: Այս երկրորդների շարքին էր նա դասում իրեն, ում համար մոր սիրտը գուշակել էր, թե «Տղաս, գրող եղար, անոթի պիտի մեռնի»¹³, և ում համար անհունորեն տառապել են թե՛ մայրը, թե՛ կյանքի վերջին տարիների հավատարիմ ընկերն ու մտերմուհին, իր «կենդանի բանաստեղծութիւն և Գլոյ քոյր», «պահապան հրեշտակ»¹⁴ հունգարուհի էլեն Նիսընը:

«Մարդկութենէն վեր կայ անհատ մարդը», – համոզված գրում էր Ե. Տեմիրճիպաշյանը «Նոքա եւ ես» հոդվածում, այդ թվում՝ «իմաստնոյն վրայ զմայլող եւ խելագարի վիճակին ցանկացող մարդը»¹⁵: Նման անհատը, ըստ նրա, «հանելուկ մը է», «առեղծուած մը է», որ «աչքն ի յերկին եւ մահն ի հողին» ստիպված է օրնիբուն տքնել կենաց կնճիռները լուծելու համար¹⁶: Միաժամանակ, Ե. Տեմիրճիպաշյանը չէր ընդունում աշխարհի և մարդու դրսևորման ու բացահայտման միակողմանիությունը, քանզի դա առաջին հերթին հակասում էր հենց ներքին ու արտաքին աշխարհի մասին բուն ճշմարտությունը բացահայտելու դարի հրամայականին: Իսկ ժամանակն առաջ էր ընթանում: XIX դարակեսն արդեն առավել հակված էր աշխարհի և մարդու զարգացման օբյեկտիվ, քան սուբյեկտիվ օրինաչափությունների ընդունմանը: Ֆրանսիայում եղած ժամանակ մոտիկից ծանոթությունը պոզիտիվիստական փիլիսոփայության, հատկապես՝ Լիտրեի գաղափարներին, շատ բանով պայմանավորեց գրողի հետագա մտածողությունն ու ազգային-մշակութային գործունեության ուղղությունը: Տեմիրճիպաշյանը խոստովանում էր՝ ինքը հարում է «այն գրական դպրոցին որ մատենագրական բարեշրջութեան մէջ ի յայտ կու գայ իւր կարգին՝ երբ արդէն իրենց վերջին բառն ըսած են միւս դպրոցներն, ա՛յն իմաստասիրական դպրոցին որ գիտութեան արդի վիճակին կը համաձայնեցնէ իւր վճիռներն՝ առանց նկատողութեան տեղոյ կամ պատեհութեան, ա՛յն բարոյական դպրոցին որ կ'ըմբռնէ բնականին ու բարոյականին անձուկ վերաբերութիւնն եւ ըստ այնմ կը բանաձեւէ իր պատուերներն (ընդգծումները մերն են – Պ. Դ.)»¹⁷:

Սակայն կարևոր է նկատել, որ Ե. Տեմիրճիպաշյանը երևույթների բարեշրջության ընթացքն ուղղագիծ, ինչպես ինքն է արտահայտվում՝ «վերելական»¹⁸ չի պատկերացնում: Եվ դրա ցայտուն ապացույցը Գեղեցիկի զար-

¹¹ Ե. Տէմիրճիպաշյան. Յիշատակ մը. – Արձակ էջեր, նամակներ, քերթուածներ, էջ 140:

¹² Նույն տեղում:

¹³ Ե. Տէմիրճիպաշյան. Մահակենդանութիւն. – Անգեղն երգ (Երեւան), 2015, էջ 180:

¹⁴ Ե. Տէմիրճիպաշյան. Հիւանդ էի, եկիք տեսիք զիս. – Արձակ էջեր, նամակներ, քերթուածներ, էջ 285–286:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 208:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 209:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 211–212:

¹⁸ Ե. Տէմիրճիպաշյան. Բարեշրջութիւն գեղեցիկին, էջ 167:

զացման իրեն ժամանակակից փուլն է, ուր (մասնավորապես՝ Բողբերի ստեղծագործության մեջ) գերիշխում է ... Տգեղը, իբրև Գեղեցիկի բարեշրջության արդյունք։ Թվում է, հակասություն կա նման դատողության հիմքում։ Սակայն իրականում այդպիսի մոտեցումը բխում է գրողի իմաստասիրական մտածողության յուրահատկությունից, որը զերծ չէ իրերի ու երևույթների զարգացման դիալեկտիկայի՝ ներքին հակադրամիասնության, ըմբռնումից։ Մանավանդ որ պատմության իմաստասիրության աշխարհի փորձը նրան ևս բերել էր այն համոզման, թե «Ինչ ալ ըլլա, պետք է համակերպիլ /.../ բնության օրենքին, որու համեմատ շարժումն, հառաջադիմությունը ճոճամբք (oscillation) կկատարվի. գործ ու հակագործություն։ Լավատեսությունն հոռետեսություն կերթանք. Հոռետեսությունն լավատեսության պիտի վերադառնանք»¹⁹։ Նույն օրինաչափությունը նա տեսնում էր նաև գեղեցկագիտության ոլորտում՝ Տգեղի ու Գեղեցիկի բարեշրջային զարգացման գործընթացում։ Խոսելով արվեստի, գրականության զարգացման հետագա ընթացքի մասին՝ ընդգծում էր, թե «... ոչ ոք կրնայ գայն այժմէն ճշտագրել», միաժամանակ նշելով թերևս, միությունն ավելի ժանձրանա, և կամ գրականությունը վերադառնա իր նախնական պայծառությանը՝ «լավատես իմաստասիրութեան ավիւնայից մէկ հակագործութեամբն»²⁰։ Ահա թե ինչու, Տեմիրճիպաշյանի համոզմամբ, գրական բոլոր սեռերը հավասարապես պիտի մշակվեն՝ բնական ընտրությունը թողնելով ժամանակի վճռորոշ գործոնի ազդեցությանը։

Այդուհանդերձ, շատ ավելի կարևոր է Ե. Տեմիրճիպաշյանի այն հստակ դիրքորոշումը, որ դրսևորում է իր ապրած բարդ անցումային ժամանակի երևույթներն ազգի և, ընդհանրապես, հասարակության կյանքի ու առաջադիմության տեսանկյունից գնահատելիս։ Եվրոպական գրական—գիտական—իմաստասիրական մտքի ներհուսքը հայ իրականության մեջ խրախուսելով հանդերձ Ե. Տեմիրճիպաշյանը, սակայն, դեմ էր Արևմուտքից եկող բոլոր հովերն ու հոսանքները գրկաբաց ընդունելու մտայնությանը։ Գեղագիտական—իմաստասիրական տեսակետից շատ բարձր գնահատելով եվրոպական դասական ուսմանտիզմի մի շարք մեծերի (Լամարտին, Մյուսե, Գյոթե, դը Ստալ, Բայրոն և այլն) ստեղծագործությունը՝ նա գտնում էր, որ այդ գրականությունը՝ իր ջլախտավոր, հոռետես, անձնասպանության մղող հերոսներով, պարզապես փնասակար է մարմնական ու հոգեկան առողջության կարոտ հայ ժողովրդի ապագայի համար։ Տեմիրճիպաշյանը գրում է, թե Լամարտինը, որքան էլ «Եվրոպական գրականութեան հրեշտակն», որքան էլ «մեծագոյն բանաստեղծը», բայց «հաց չէ, գինի չէ», այլ, թերևս, կաթ, մեղր, նեկտար։ Համենայն դեպս, հայոց ներկա իրականության մեջ։ Ահա թե ինչու, ըստ նրա, թեև «մտքին կատարեալ զարգացումն անտարակոյս գեղագիտութեան (Esthétique) ալ մշակումը կ'իմանայ, ուստի եւ պէտք է կարդալ Գոթինն (իմա՝ դը Ստալի վեպը—Պ. Դ.) եւ ամեն գրականութեանց հրաշակերտներն եթէ հնար է», բայց դրանց հետ մեկտեղ պետք է կարդալ նաև «աւելի սնուցիչ, զօրացուցիչ, զարթուցիչ մատեաններ»²¹։

¹⁹ Ե. Տեմիրճիպաշյան. Տարերք պատմության իմաստասիրության.— Երկեր, Երևան, 1986, էջ 500:

²⁰ Ե. Տեմիրճիպաշյան. Բարեշրջութիւն գեղեցկին, էջ 168:

²¹ Ե. Տեմիրճիպաշյան. Աղջկան մը օրագիրն. — «Երկրագունտ» (Կ. Պոլիս), 1886, թիւ 3, էջ 123–124:

Կրթական, գեղեցկագիտական, իմաստասիրական հայացքները Եվրոպայում ու, մասնավորապես՝ Ֆրանսիայում նույնպես սկսվել էր իրապաշտական, բնապաշտական գրականության ժամանակը: «Դրական գիտություն եւ իրական գրականություն իրար ահա կը ճանչեն ու կ'ընդգրկեն ի Ֆուանսա, — գրում է Ե. Տեմիրճիպաշյանն «Աւելին ճառը» բանաստեղծության մեջ, — գրականութեան մէջ իրապաշտութեան՝ դաստիարակութեան մէջ ահա կը համապատասխանէ մարմնապաշտութիւնը: Զուտ իմացական դաստիարակութեան հետեւանքն եղող այն տարապայման զգայնութիւնն՝ որ կ'անճիտէ ֆուանսական ընկերութիւնը՝ խիստ քննութեան ու դարմանատարութեան առարկայ կը դառնայ. անաթեմա՛ կը կարդացուի Տառապանաց, զոր բանաստեղծը սկսած էին երգել և իմաստասէրք ջատագովել»²²: Ահա թե ինչու, հետեւողականորեն պաշտպանել է մարմնի իրավունքները՝ սերունդները բարոյական հիվանդությունից զերծ պահելու համար, դաստիարակության մեջ ջատագովել՝ Գեղեցկի հետ նաև Օգտակարին ու Ճշմարտին տեղ տալու գաղափարը: Նրա համոզմամբ, Տառապանքի գեղագիտությունը, որը հետեւանք էր «զուտ իմացական» դաստիարակության, պոեզիայում և փիլիսոփայությունում մեջ տեղի է տալիս իրականի գեղագիտությանը: Ըստ այդմ, դաստիարակության գլխավոր ճանապարհը պետք է լինի հայ մայրերի դաստիարակությունը՝ գումարած առաջավոր, ազգին ու մարդուն պետքական առողջ և կամային անհատ պատրաստող փորձը, գիտելիքն ու աշխատանքը: «Կրթական բարենորոգում և բարոյական վերանորոգում» ծրագրային հոդվածում Տեմիրճիպաշյանը կարևորում է ընդհանուր կրթությանը գործնական հանգամանք տալու Եվրոպայի և ԱՄՆ փորձը, քանզի հայերը չարունակում էին «հին կրթական դրությունը», որի հիմքում ընկած էին սոսկ ճարտասանությունն ու դիցաբանությունը: Արձանագրելով հայության համար ևս հասել է արդեն «մտածության և չափահասության շրջանին»՝ նա եզրակացնում է, թե «Անցավ վերացական, դասական, անգիտական և անգործնական կրթության ժամանակն»՝ պահանջելով, որ վարժարանի մեջ պատանին վարժվի ու պատրաստվի ընկերության, գործունեության, կենաց մարտի համար»²³:

Բայց մի՞թե այդ ամենը հակասության մեջ չէր մտնում հենց իր՝ Ե. Տեմիրճիպաշյանի, ապրած կյանքի ու դավանած սկզբունքների՝ մասնավորապես՝ հոռետեսության, անձնասպանության փորձերի (երկու անգամ՝ 1874 և 1893 թթ. չհաջողված փորձերից հետո, ցավոք, իրագործել է 1908 թվականին) դեպի անդունդը տանող ճանապարհի կանխազգացման, ունայնության ու մեծ Ոչնչի՝ հավերժական Հանգստի խորհրդանիշ Նիրվանայի մասին դատողությունների և հոգեվիճակների հետ: Որքան էլ տարօրինակ հնչի, գրողի պատասխանն այս հարցին դրական էր: Միակ արդարացումն իր գրող՝ ստեղծագործող լինելն էր, իսկ էությունը կոչումով գրողները, որոնց մեջ իմաստասիրությունն ու գիտությունը ձուլվում են ստեղծագործությանը, ըստ նրա, պետք է անցնեն երկրային և երկնային բոլոր տառապանքների, հակասական

²² Ե. Տեմիրճիպաշյան. *Խօսուրդուտուք աղջկանց դաստիարակութեան վրայ կամ Աւելին ճառը*, Կ. Պոլիս, 1890, էջ 15:

²³ Ե. Տեմիրճիպաշյան. *Կրթական բարենորոգում և բարոյական վերանորոգում*. — Երկեր, էջ 424:

Թվացող բոլոր զգացողությունների ու հոգեվիճակների՝ աստվածապաշտութ-
յան և աստվածամերժության, նյութապաշտության ու հոգեպաշտության,
մոլթի և լույսի, չարի ու բարու, արդարի և անարդարի, գեղեցիկի ու տգեղի
միջով՝ ի վերջո, կյանքի մեծ իմաստին՝ Ճշմարտության ճանաչողությանը
հասնելու համար: Լինելով դրապաշտական կամ պոզիտիվիստական իմաստա-
սիրության հետևորդ՝ նա համոզված էր, թե «Ամեն երևույթք, համայն տիե-
զերքն, որ բյուր ու բյուր մասեր ունի այլաձև, այլազան, միակ մարմնո մ'ար-
տահայտությունք են: Կոտորակյալ միություն մ'է տիեզերքն»²⁴: Ահա թե ին-
չու էր Տեմիրճիպաշյանը հորդորում իր հնարավոր ընդդիմախոսներին, թե «Ես
բարոյական հեղինակի հավակնություն չունիմ, ես կորուսանելու կոչում ու-
նիմ: Արդ, ինձ ու ինձ նմաններու միայն ներքի է միգրոպներով լի գրվածներ
տարածել հայ ընկերության մեջ»²⁵, քանզի դա՝ համաշխարհային մտքի զար-
գացումներին համընթաց ներաշխարհային այդ որոնումներն ու դեգերում-
ները ևս խորքային հոսանքներով նպաստում են ազգի հոգևոր ու մտավոր
հարստացմանը, ուրեմն և առաջընթացին: Այլ հարց է, որ ժողովուրդը, հասա-
րակությունը, այդ թվում նաև «աշխարհական» գրողներն ու արվեստագետ-
ները (ինչպես Ս. Տյուսաբն այդ շարքում), նրա կարծիքով, պետք է առաջ-
նորդվեն միայն առողջ և կենսարար գաղափարներով ու սկզբունքներով՝ մշտա-
պես նպատակ ունենալով ազգի բարվոք ապագան:

Բայց այդ ամենը նման գրողներին ու արվեստագետներին (և իրեն այդ
թվում) ևս չի ազատում ազգի ու հասարակության առջև ունեցած պարտակա-
նություններից: Ընդհակառակը, «կոչեցեալ» արվեստագետների պարտքն է
առավել մեծ նվիրումով լծվել այդ նպատակի իրագործմանը: Համոզված
լինելով, որ մարմնական ու հոգեկան այլևայլ հիվանդությունների, այդ թվում՝
հոռետեսության գլխավոր պատճառը «ընկերության խնդրույն մեջ պետք է
փնտրվի»՝ Ե. Տեմիրճիպաշյանը սահմանում էր. «Գրագետն, ընդհանուր ան-
վամբ այդպես կկոչվի բարբերն և օրենքներն ուղղելու կոչումն ունեցող
մարդն... (ընդգծումը մերն է— Պ. Դ.)»²⁶: Նա երազում էր, որ հայ վարժարանի
ընթացավարտը եվրոպացու նման ընդհանուր ծանոթություն ունենա «բոլոր
գիտությունց վրա» («Հրահանգիչ խոսակցությունք»), ցավ էր զգում կրթութ-
յան և դաստիարակության անկատարության համար, որով պատանիները
«թուլթակօրէն կը սորվին»՝ չիմանալով, թե այդ գիտություններն ինչպես են
ծնվել, զարգացել և ինչ գործնական արդյունքներ են առաջ բերել քաղաքակր-
թության մեջ: Զայրույթով նկատում էր, թե վարժարաններում ինչպես են
զանազան գիտելիքներն ու ծանոթությունները լցնում «գանկերնուն մէջ, ինչ-
պէս որ լուբիան տոպրակին մէջ, գրեթէ ոչինչ տեսնելով իրական աշխարհէն
որուն օրէնքներն ու գաղտնիքները կ'ուսուցուին իրենց»²⁷:

Ազգային-հայրենասիրական էությունը

Նախ ասենք, որ երկար ժամանակ Ե. Տեմիրճիպաշյանի անձի ու գործի
նկատմամբ տիրապետել է որոշակի վերապահ վերաբերմունք: Նրա հասցեին
գարտուղության, անհավասարակշռության, մելամաղձոտության ու, մասնա-

²⁴ Նույն տեղում, էջ 462:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 392:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 385:

²⁷ Ե. Տ է մ ի ը ի պ ա շ ե ա ն. Յաւը.— Արձակ էջեր, նամակներ, քերթուածներ,
էջ 105:

վորապես, նիրվանայապաշտության մեջ «մեղադրանքներ» են հնչեցրել ոչ միայն հակառակորդները, այլև մտերիմ-բարեկամները (Գր. Օտյան, Արփ. Արփիարյան, Գր. Զոհրապ և այլն): Փորձելով ամփոփել այդ ամենն ու ներկայացնել Ե. Տեմիրճիպաշյանի «ուրուապատկերը», գրող, բանասեր Սիմեոն Երեմյանը (Հ. Սիմէր) գրում է. «Շուրջը տարածական, արժանիքը ճշմարիտ, պաշարը առատ, արդիւնքը ոչինչ, հանրագիտակ բայց շաղփաղփ, /.../ տարտամ գրիչ մը խոհական և միանգամայն զառանցական, գեղեցիկ և միանգամայն տգեղ, հրապուրիչ և միանգամայն ձանձրացուցիչ»²⁸: Տասնամյակներ անց XX դարի կեսերին անգամ, Լևոն Շանթը Ե. Տեմիրճիպաշյանին գնահատում էր որպես «անհաւասարակչիւ հոգի մը և անհանգիստ հոգի մը ու անհաւասար գրիչ մը», միաժամանակ ավելացնելով, թե այդ ամենով հանդերձ, «արտասովոր դէմք մըն է արտասովոր «ելոյթ»ներով և արտասովոր գրութիւններով, որով և անշուշտ ուշադրութիւն կը գրաւէ և հետաքրքրութիւն»²⁹:

Կարևոր է նկատել՝ Ե. Տեմիրճիպաշյանի անձի ու գործի նկատմամբ երկար ժամանակ տիրապետած վերապահ վերաբերմունքի պատճառներից մեկն էլ այն է, որ ուշադրությունը սևեռելով գրողի գեղագիտական, նիրվանայապաշտական հայացքներին, անձնական կյանքի «տարօրինակություններին»՝ գրականագիտությունն ամենից քիչ է լուսաբանել նրա ազգային ու հայրենասիրական էությունն ու հայացքները: Մինչդեռ դա մեծ գրողի ու մտավորականի դասական ժառանգության ամենակարևոր ու մշտապես արդիական նշանակություն ունեցող կողմերից է: Այս տեսակետից հատկանշական է այն հանգամանքը, որ դավանելով ու քարոզելով հայ կյանքի եվրոպականացման անհրաժեշտությունը՝ Տեմիրճիպաշյանը, սակայն, երբեք էլ կույր հետևողություն կողմնակիցը չէր: «Պատերազմ ընդդէմ Յուդայայի» հրապարակման մեջ հնարավոր սխալ ընկալողների համար մեկնաբանելով հավակնոտ թվացող այդ խորագիրը՝ նա գրում է, թե ինքն ամենևին էլ ֆրանսատյաց չէ ու չի կարող լինել, քանզի «... միթե կրնա՞նք փակել մեր սիրտն այն ազգին համար, որ կը բանայ իր թեւերն ազգաց համօրէն»³⁰: Տեմիրճիպաշյանը հաստատում է, որ իր պայքարի կոչը օրեցօր ահագնացող օտարամոլության դեմ է: Նա ահագանգ է հնչեցնում այն բանի համար, որ հիանալով Ֆրանսայի անցյալի փառքով ու ներկայի նվաճումներով՝ «Կը մոռնանք թէ մենք ալ ազգ մ'ենք, ոյր քաղաքակրթութիւնն հնագոյն է քան ֆրանսական ազգինն. /.../ կը մոռնանք թէ միննեսինկերներէն յառաջ ու Պէռանժէէն յառաջ մենք ալ ունեցած ենք մեր երգիչներն, ունեցած ենք այն Գողթան երգիչներն, ոյց հազուադիւտ հատակոտորք համարձակութիւն կու տան մեզ հռչակելու թէ բոլոր ազգաց երգիչներէն գերազանց՝ երգչաց երգիչքն էին մեր հին երգիչք, Գողթն գինեւէտ գավառին երգիչք: /.../ Կը մոռնանք թէ Յուդայայի Ազգային Մատենադարանէն ճոխագոյն մատենադարան մ'ունինք հոն, հայրենի հողին վրայ, ուր գրեանք քարերու վրայ կը գրուէին, ուր քաղաքակրթութիւնք

²⁸ Հ. Սիմէր. Եղիա Տեմիրճիպաշյան, Վենետիկ, 1913, էջ 58–59:

²⁹ Լևոն Շանթի երկերը, հ. 9, Պէյրուս, 1946, էջ 360:

³⁰ Ե. Տեմիրճիպաշյան. Պատերազմ ընդդէմ Յուդայայի.— Արձակ էջեր, նամակներ, քերթուածներ, էջ 164:

իրարու վրայ կը բարդուէին, ուր կ'իջնէին Հնդիկը Հիմալայայէն, ուր կ'ելնէին Հնագոյն ազինք Հասարակածէն, ուր իբրեւ տիեզերական ժամատեղի մը կը միանային սուրի ժողովուրդք ու կրօնի ժողովուրդք, հովիւք ու հողագործք ու նաւարկուք ու հիմնարկուք քաղաքաց ու քաղաքակրթութեանց...»³¹: Տեմիր-ճիպաշյանը ցափում էր՝ «Հայ ազգին մէկ կարեւոր ու կշռաւոր» մասը ծանոթ չէ իր երկրի փառքին, որը «ճշմարտութիւն, իրողութիւն է» և որի սիրտը և միտքը, մարմինն ու հոգին «Փռանսային համար են միայն»³²: Ուրեմն և, բացականչում է նա՝ «Մաքաուիլ ֆռանսական ազդեցութեան դէմ, կամ մանաւանդ ֆռանսական լոյսերուն ու փողփողումներուն մէջէն ի վեր հանել, ծանօթացնել ու պանծացնել ինչ որ ազգային է, ինչ որ հայ հողի վրայ ծնունդ առած է, ինչ որ հայ մտաց արտադրութիւն է, ինչ որ հայ սրտէ բխած է, ինչ որ ի մի բան մեզն է. ահա՛ պաշտօնս, ահա՛ գործս այս պիտ' ըլլայ: Պատեհազմ ընդդէմ Փռանսայի վերնագիրս ա՛յս կը նշանակէ»³³: Եվ իբրեւ գործնական օրինակներից մեկը, «Աւելին ճառը» բանախոսութեան մեջ, մանավանդ աղջիկների դաստիարակութեան հարցում, նա մերժում է եվրոպական վարժարաններում կիրառվող «ժիմնաստիքը», «արուեստական», «գործիական» մարմնամարզութիւնը, ինչպես նաև «ակնակուրիչ» ասեղնագործութիւնը՝ խրախուսելով ավելը, այսինքն՝ մաքրութիւնը, աշխատանքը, ուրիշ բառով՝ ջերմութիւնը, եռանդը, կենաց պայքարի նախապատրաստութիւնը:

Նոր սերնդի մեջ ազգասիրութեան կրակը վառելու համար Ե. Տեմիրճիպաշյանը դիմում էր նաև հայոց մեծերի՝ մասնավորապես՝ Մկրտիչ Էմինի, Մինաս Չերազի, Պետրոս Ադամյանի օրինակներին: «Կրթական բարենորոգում և բարոյական վերանորոգում» բանախոսութեան մեջ նա շեշտում է, թե «... իմ նյութս, ուր ալ ճառեմ և ուր ալ գրեմ՝ հայ ազգն է միշտ. միշտ իմ ցափս հայ ազգին հետադիմութիւնն է. միշտ իմ իղձս հայ ազգին հառաջադիմութիւնն է»³⁴: Նամակներում Տեմիրճիպաշյանը խոստովանում էր, որ ունի «տենդալիը հայրենասիրութեան ժամեր»³⁵ և «վայրկեան մը դադրած չէ» սիրել իր ժողովրդին³⁶: Ու թեև երբեմն նույնիսկ հուսահատութիւնն էր պատում նրան, երբ տեսնում էր «Հայրենիքն արեան եւ արտասուաց գետերէ ողողուած»՝ որպէս երբեք չէ էղած, ընդհանուր աշխարհի ապագան մոլծ»³⁷, և կամ խորհում էր, թե «Ո՞ր ազգն ազատ եղաւ, որ հայն ազատութիւն կերազե դեռ»³⁸, բայց նաև չէր դադարում հավատալ ազգի ու հայրենիքի լավատեսական հեռանկարին՝ «... մեր ազգը կ'արտասուէ, եւ պիտի արտասուէ, մինչեւ

³¹ Նույն տեղում, էջ 162:

³² Նույն տեղում, էջ 162–163:

³³ Նույն տեղում, էջ 163–164:

³⁴ Ե. Տեմիրճիպաշյան. Կրթական բարենորոգում և բարոյական վերանորոգում. – Երկեր, էջ 422:

³⁵ Ե. Տեմիրճիպաշյան. Նամակ Մ. Չերազին. – Արձակ էջեր, նամակներ, քերթուածներ, էջ 312:

³⁶ Ե. Տեմիրճիպաշյան. Նամակ Մ. Չերազին. – Երկեր, էջ 512:

³⁷ Ե. Տեմիրճիպաշյան. Նամակ Մ. Չերազին. – Արձակ էջեր, նամակներ, քերթուածներ, էջ 341:

³⁸ Ե. Տեմիրճիպաշյան. Նամակ Մ. Չերազին. – Երկեր, էջ 514:

բուն արծիւի փոխուի վերատին ...»³⁹ (1878 թ. մայիսի 4-ին Մ. Չերազին գրած նամակից):

Եզրակացություն

XIX դարի կեսին՝ 1851 թ., գարնանաբույր մայիսին էր ծնվել Ե. Տեմիրճիպաշյան, որը միշտ էլ գույնզգույն երազների ու տենչերի հուշերով էր լցնում նրա հոգին՝ «Եկաւ Հասաւ Մայիս.— Իմ ծննդեան ամիս՝ եկաւ Հասաւ սիրամիս Մայիս,— գրում է նա «Մայիս» մանրապատումում:— Երկին եւ երկիր պիտի զգենուն կարմիր.— Կարմիր ամպեր մեր գլխու վերեւ, կարմիր այտեր մեր շրթներու ներքեւ...»⁴⁰: Բայց ... անցնող տարիներն այլ ճակատագիր էին նախասահմանել գրողի համար. հարազատների՝ հոր, եղբոր ու, հատկապես, պաշտելի մոր վաղաժամ մահերը, սիրային «ձախորդությունները», որոնք նույնիսկ անձնասպանության դուռն էին հասցնում նրան, թվում էր, կատարյալ ու անելիանելի մենակության էին մատնել արվեստագետի նուրբ հոգու տեղ գրողին: 1892-ին գրած «Մինակ» քերթվածում, արդեն քառասնամյակը բոլորած Տեմիրճիպաշյանը անկեղծորեն խոստովանում էր.

Տարիներն, որոնք ետիս են՝
Իրենց զվարթության դուռն հիշատակով
Զիս կչարչարեն:
Տարիներն, որոնք առջիս են՝
Խելագարության ահալի հեռապատկերով
Զիս կքարացնեն⁴¹:

Գրողը չէր սխալվում. ի վերջո, հասարակության արատներից, կյանքի ու մարդկային գոյության իմաստի, նյութականի և հոգեկանի հակասություններից խոցոտվող նրա զգայուն սիրտն ու հոգին չզիմացան այդ ամենի ահավոր ճնշմանը. «խելագարության ահալի հեռապատկերը» դարձավ դաժան ու շրջապատի համար անսպասելի իրականություն՝ երրորդ փորձից՝ 1908 թ. հուլիսի 19-ին նա վերջ տվեց տասնամյակների իր նյարդային—հոգեկան տառապանքներին՝ կախվելով տան առաստաղից:

Բայց, իհարկե, Ե. Տեմիրճիպաշյանը խելագար չէր այդ հասկացության սովորական իմաստով: Նա քաջատեղյակ էր իր մասին պտտվող լուրերին, գիտեր, որ նույնիսկ «բարեսիրտ, բարեխիղճ մարդիկ ոմանք ալ հաւատացին, թէ զառամութեան մէջ ինկած է ու կը զառանցէ Տեմիրճիպաշեան՝ ողնածուծի հիւանդութեամբ վարակուած»: Ահա թե ինչու «Վերլուծում» գրության մեջ երախտիքի անկեղծ խոսքեր էր հղում «Մասիս»-ի խմբագրապետ Գրիգոր Զոհրապին, ով համոզված հայտարարել էր՝ «Եղիան չճանչցողները միայն մառախուղի մէջ ծրարուած կը կարծեն»⁴²: Իրողությունն այն է, որ

³⁹ Տե՛ս Ե. Տէմիրճիպաշեան. Արձակ էջեր, նամակներ, քերթուածներ, էջ 508:

⁴⁰ Գրասեր Ատոմ. Մայիս (Միննէմօնաթ).— Անգեղն երգ, էջ 207:

⁴¹ Ե. Տէմիրճիպաշեան. Մինակ.— Երկեր, էջ 23:

⁴² Ե. Տէմիրճիպաշեան. Վերլուծում, էջ 140:

ժամանակի ու անձնական կյանքի յուրահատկությունները պայմանավորել էին նաև նրա՝ իբրև արվեստագետի յուրօրինակ էությունն ու նկարագիրը:

Ե. Տեմիրճիպաշյանի կյանքը, իր իսկ բնորոշմամբ, իսկական վազբ եղավ «արվույն ետեւէն»⁴³: Մարմնական ու հոգեկան բազում տառապանքներից հետո էլ նա հավատում էր, որ վարդերի մեջ ծնված լինելով՝ իր գերեզմանը ևս «պիտի ծածկուի վարդերով՝ արտասուածքով ուռիին տակ ...»⁴⁴:

Ե. Տեմիրճիպաշյանն իրենով մարմնավորեց հայ կյանքի արդիականացման ժամանակի հրամայականը, շարունակելով և խորացնելով ժամանակակիցների ու նախորդների հատվածական ջանքերը՝ առավել նվիրումով ու անձնագոհությամբ լծվեց համաշխարհային և, հատկապես, եվրոպական գրական-մշակութային, գիտական-իմաստասիրական մտքի արժեքները հայ իրականություն ներմուծելու, յուրացնելու և այդ ամենի հետ հայ մտքի համաժամանակյա (սինխրոն) ընթացքն ապահովելու գերխնդրին: Այստեղից էլ նրա հետաքրքրությունների, ձեռնարկումների, ստեղծագործական արարումների բազմազանությունն ու բազմաբևեռայնությունը: Վիթխարի նյութ ու աշխատություն, որի ծանրություն տակ Ատլասի նման կըլելով՝ նա չկարողացավ ի մի բերել այդ ամենը, ստեղծել աշխարհաճանաչողության ճիշտ կամ սխալ, բայց իր սեփական համակարգը: Կարելի է ասել, որ աշխարհի զարգացումների հետ համընթացության ապահովման խնդիրը՝ նաև նրա տիտանական ջանքերի շնորհիվ, տվեց իր դրական պտուղները, բայց ավելի շատ նյութի կուտակման, բազմազանության յուրացման մակարդակով: Այդ ամենի խորքային քննության, համակարգման ու դրա հիման վրա ազգային գրականության զարգացումը նոր որակով առաջ տանելու խնդիրը թողնելով իր տաղանդավոր հաջորդներին՝ Ե. Տեմիրճիպաշյանը յուրատեսակ կամուրջ դարձավ գրական սերունդների միջև:

Պետրոս Դեմիրճյան – բ. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի հայ նոր գրականության բաժնի ավագ գիտաշխատող, Հայաստանի գրողների միության վարչության քարտուղար: Գիտական հետաքրքրությունները դասական և ժամանակակից գրականություն: Հեղինակ է 3 մենագրության, գրականագիտական և գրաքննադատական բազմաթիվ հոդվածների: pdemirchyan@mail.ru

REFERENCE

“Byuzandion” (K. Polis), 1899, tiv 673 (In Armenian).

“Erkragunt” (K. Polis), 1886, tiv 3 (In Armenian).

“Masis” (K. Polis), 1893, tiv 3981; 1901, tiv 11 (In Armenian).

Temirchipsashyan Ye. Ardzak ejer, namakner, kertuadsner, Pariz, 1955 (In Armenian).

Temirchipsashyan Ye. Erker, Yerevan, 1986 (In Armenian).

⁴³ Ե. Տ է մ ի ը ճ ի պ ա շ ե ա ն. Յիմար արշաւ. – Հրայրք մութին, Իսթանպուլ, 2008, էջ 174:

⁴⁴ Ե. Տ է մ ի ը ճ ի պ ա շ ե ա ն. Բարեշրջութիւն գեղեցկին. – Արձակ էջեր, նամակներ, քերթուածներ, էջ 391:

Temirchipashyan Ye. Angeghn erg, Yerevan, 2015 (In Armenian).

Y. G. M. Masnakan patmutivn hay medsatunneru (1400en 1900), K. Polis, 1910 (In Armenian).

ЕГИЯ ТЕМИРЧИПАШЯН: ЗАСЛУЖЕННЫЙ ПИСАТЕЛЬ И ИНТЕЛЛИГЕНТ

ПЕТРОС ДЕМИРЧЯН

Резюме

Ключевые слова: Е. Темирчипашян, публицист, философ, педагог, редактор, «Еркрагунт», «Гракан ев имастасиракан шаржум», новатор.

Писатель, публицист, философ, педагог, редактор Егия Темирчипашян (1851–1908) занимает особое место в истории армянской литературы, в частности, в развитии национально-общественной, культурно-образовательной жизни последней четверти XIX века. Ему суждено было жить и творить в поистине переломный исторический момент для нашего народа, когда не только национальная и общественная жизнь, но и научная, философская, творческая мысль претерпевала стремительные реформы. Даже в гнетущей атмосфере турецкого султаната творческий дух армян пытался найти какие-то выходы к процессам развития в мире, к корням и новейшим путям прогресса.

В системе связи времен, внутренних передвижений Е. Темирчипашян отдавал предпочтение настоящему времени. Трезво оценивая текущие потребности жизни, он почувствовал и осознал, что время изменилось, изменился человек. Вот почему, считая восхитительным созданный М. Маштоцем древнеармянский язык – грабар, он выступал за использование современного языка – ашхарабара. Важно отметить также ту ясную позицию, которую он выражал в процессе оценки сложных переходных явлений своего времени, с точки зрения жизни и прогресса нации и общества в целом.

В своих известных статьях «Эволюция прекрасного», «Стихия философии истории», «Перебранка по воспитанию девушек или речь веника» и др., поощряя приток европейской литературно-научно-философской мысли в армянскую действительность, Темирчипашян был против идеи охватить все ветры и течения, идущие с Запада. Наряду с осваиванием новых эстетико-философских направлений, он призывал читать также «питательные, бодрящие, пробуждающие книги», не переставал верить в оптимистические перспективы нации и Родины.

Е. Темирчипашян был настоящим новатором, потому что привнес в армянскую реальность писателя, творца нового типа, который рассматривал литературу как естественное выражение своей жизни, неизбежное прояв-

ление многогранной, противоречивой, богатой и загадочной внутренней сущности.

Можно сказать, что Е. Темирчипашян воплотил собой императив времени – модернизации армянской жизни, задачу идти в ногу с мировым развитием. Благодаря также и его титаническим усилиям это принесло свои плоды, но в основном на уровне накопления большего количества материала и освоения его разнообразия. Оставляя задачу углубленного изучения, координации всего этого и, на этой основе, продвижения развития национальной литературы с новым качеством, своим талантливим преемникам, служа уникальным мостом между литературными поколениями.

Петрос Демирчян – д. филол. н., старший научный сотрудник отдела новой армянской литературы Института литературы им. М. Абегамяна НАН РА, секретарь правления Союза писателей Армении. Научные интересы: классическая и современная литература. Автор 3 монографий, многочисленных литературоведческих и литературно-критических статей.
 pdemirchyan@mail.ru

YEGHIA TEMIRCHIPASHYAN: HONORED WRITER AND INTELLECTUAL

PETROS DEMIRCHYAN

Summary

Key words: Yeghia Temirchipashyan, publicist, philosopher, pedagogue, editor, “Yerkragund”, “Grakan yev imastasirakan sharzhum”, innovateur.

Writer, publicist, philosopher, pedagogue, editor Yeghia Temirchipashyan (1851–1908) occupies a special place in the history of Armenian literature and, in particular, in the national-social, educational and cultural development of the last quarter of the 19th century. He was destined to live and create for our people, truly, in a crucial historical time, when not only national and public life, but also scientific and meaningful creative thought was undergoing rapid reforms. In the oppressive atmosphere of the Sultan’s Turkey, even the creative spirit of Armenians tried to find a way out of the developments taking place in the world, the sources of progress and the latest ways.

In the system of communication and internal transfers, Y. Temirchipashyan gave priority to the present time. Soberly assessing the current requirements of life, he felt and realized that time has changed, the human being has changed. That is why, considering the Mashtots Grabar adored, he advocated the use of a modern ashkharabar. Also important is the clear position of Yeghia, which he manifests when assessing the complex phenomena of the transition time experienced by him from the point of view of the life and progress of the nation

and society as a whole. In his famous articles entitled “The Evolution of the Beauty” “The Element of the Philosophy of History”, “A Hassle over Bringing up Girls or a Speech of Broom”, encouraging the influx of European literary, scientific and philosophical thought into the Armenian reality, he was against the intention to accept with open arms all the shepherds and currents coming from the West. At the same time, having mastered new aesthetic and philosophical trends, he also encouraged reading “nutritious, strengthening, awaking books”, and did not stop believing in the optimistic prospects of the nation and the Motherland.

Y. Temirchipashyan was a real innovator, as he brought into our reality a new type of writer, a creator who did not create literature, but considered literature as a natural expression of his life, an inevitable manifestation of his versatile, contradictory, rich and mystical inner world:

It can be said that Y. Temirchipashyan personified the imperative of the time of modernization of Armenian life, the problem of ensuring balance with the developments in the world, also thanks to his titanic efforts, gave its positive results, but at the level of accumulating more material, mastering diversity. Leaving the task of advancing the development of the national literature with a new quality, based on an in-depth examination, coordination of all these, to its talented successors, being a unique bridge between the literary generations.

Petros Demirchyan – Doctor of Sciences in Philology. Senior Researcher at the Department of Modern Armenian Literature of the NAS RA Institute of Literature after M. Abeghian, Executive Secretary at Writers’ Union of Armenia. Scientific interests: classical and modern literature. Author of 3 monographs, numerous literary, literary-critical articles. pdemirchyan@mail.ru